

‘Des kopmans Hense ende vrieden’ Organisatie en structuur van de Hanze, ca.1300-ca.1450

Job Weststrate

In zijn boek *The Making of Europe* beschrijft Robert Bartlett hoe in de periode 950-1350 ‘*entrepreneurial associations of Frankish knights, Latin priests, merchants, townsmen and [...] peasants*’ vanuit de Karolingische kernlanden tussen Rijn en Seine de uithoeken van Europa veroverden en in deze gebieden hun westers-christelijke samenlevingsmodel implementeerden.¹ Dit proces speelde zich onder meer af in Spanje, Wales, Ierland en Scandinavië en ook het Duitse Rijk kende een dergelijke expansie, de *Ostsiedlung*, die ten koste ging van een groot aantal Slavische en Baltische volkeren aan de Oostzeekust en in het achterliggende binnenland. Een belangrijk element van die *Ostsiedlung* was de stichting van een groot aantal stedelijke nederzettingen aan de Oostzeekust, die werden uitgerust met stadsrechten uit de oude Duitse kernlanden.² De nederzettingen ondersteunden niet alleen het gezag van de nieuwe landsheerlijke machthebbers, maar vormden tevens voor veel kooplieden de ideale uitvalsbasis voor hun handelsactiviteiten in het Oostzeegebied, vooral door de grote mate aan juridische vrijheid die de steden was toegestaan. De nieuwe steden fungeerden op hun beurt weer als model voor de verdere stedelijke uitbreiding naar het Oosten. Op deze manier werd een parelsnoer van geprivilegieerde Duitse handelssteden geregen dat pas in 1230 met de stichting van een Duitse koopliedennederzetting in Reval (het huidige Tallinn) voltooid werd.³

Het waren kooplieden uit deze steden aan de Oostzeekust die aan de basis stonden van de Noord-Duitse Hanze, het samenwerkingsverband tussen kooplieden en steden dat zich uitstreckte van de Zuiderzee tot aan de Finse Golf en dat landinwaarts tot de Harz reikte. Zonder helder geformuleerde juridische

¹ Robert Bartlett, *The Making of Europe. Conquest, colonization and cultural change* (Harmondsworth 1993) 307.

² Voor de vroegste fase van de ontwikkeling van de Hanze in het Oostzeegebied, zie Erich Hoffman, ‘Lübeck und die Erschließung des Ostseeraums’, in: J. Bracker e.a. (ed.), *Die Hanse. Lebenswirklichkeit und Mythos*; Textband zur Hamburger Hanse-Ausstellung von 1989 (3e druk, Lübeck 1999) 34-49; Heinz Stoob, *Die Hanse* (Graz, Wenen, Keulen 1995) 18-53.

³ Jürgen Sarnowsky, ‘Reval und Dorpat’, in: Bracker (ed.) 403-406, aldaar 404-405.

status en zonder territoriale basis bleef de Hanze zeker tot de late zestiende eeuw een belangrijke economische en politieke actor in het Noord- en Oostzeegebied. Weliswaar bereikten de laatmiddeleeuwse steden in het noorden van het Duitse Rijk nooit de omvang of grandeur van hun Vlaamse en Noord-Italiaanse tegenhangers, maar binnen de Noord-Europese verhoudingen bleken ze eeuwenlang een machtsfactor om rekening mee te houden. De invloedssfeer van de Hanze hield bovendien niet op bij Noord-Europa: haar leden waren zover westelijk te vinden als in Gelre en Oversticht en voor een deel zelfs tot in Holland en Zeeland. Bovendien onderhielden haar kooplieden handelscontacten met Engeland, Vlaanderen, Holland en Zeeland en Frankrijk en nog verder, tot het Middellandse-Zeegebied aan toe.

De Hanze was dus onmiskenbaar aanwezig in het laatmiddeleeuwse Europa, maar voor tijdgenoten was lang niet altijd duidelijk wat voor soort organisatie zij nu eigenlijk was. In 1379 bijvoorbeeld eisten Engelse kooplieden van een aantal Hanzesteden dat zij bekend maakten wie zij nu precies tot hun eigen verbond rekenden, zodat voor eens en altijd duidelijk werd wie gebruik maakten van de voorrechten die de Engelse koningen aan hen hadden toegestaan. De Engelsen kregen nul op het rekest, want de steden deelden alleen mee dat de Hanzesteden zo groot waren in aantal en verspreid lagen over zoveel territoria, dat een opsomming ondoenlijk zou zijn.⁴ Natuurlijk beschermden zij zo de exclusiviteit van hun eigen geprivilegieerde kring, maar in werkelijkheid viel het ook de Hanze zwaar om een nauwkeurige ledenlijst op te stellen, want het belangrijkste criterium voor toebehoren aan de Hanze was de instemming van de gemeenschap van steden en deze was nogal eens aan verandering onderhevig.

Niet alleen tijdgenoten hadden moeite om de aard en status van de Hanze te doorgronden, ook historici uit de negentiende en twintigste eeuw hebben ermee geworsteld.⁵ Juist door haar ondoorzichtige status is de Hanze vaak aangewend om invulling te geven aan theses en ideeën die meestal sterk de politiek-ideologische omstandigheden van de moderne tijden weerspiegelden. Zo legden negentiende-eeuwse onderzoekspioniers als Dietrich Schäfer sterk de nadruk op de binding van de Hanzesteden met het Duitse Rijk, zetten nationaal-socialisten in de jaren dertig en veertig de Hanze neer als voorvechter van Duitse

⁴ *Hanserecesse* (=HR) deel I, band 1, nrs. 212 § 4 en 213 § 4.

⁵ Voor deze alinea zie Stoob, *Die Hanse*, 10-16 en Rainer Postel, 'Treuhände und Erben: Das Nachleben der Hanse', in: Bracker (ed.) 879-898, aldaar m.n. 892-896.

belangen tegenover de vijandige buitenwereld en vond de Duitse deling na 1945 zijn equivalent in een debat tussen marxistische en conservatief-liberale 'Hanze-historici'. Een minder politiek-ideologisch en meer sociaal-economisch gerichte benadering werd al in de jaren twintig door Fritz Rörig bepleit, maar het zou nog tot de jaren zestig duren voordat dergelijke evenwichtiger onderzoeks-programma's op grotere schaal ingang zouden vinden.

In Nederland ontbreekt een dergelijke rijke geschiedschrijving vrijwel volledig, hoewel een niet onaanzienlijk deel van de steden in de Noordelijke Nederlanden korte of langere tijd deel uitmaakte van de Hanze of handels-contacten met Hanzesteden onderhield. Typerend genoeg hebben de afgelopen jaren alleen twee Duitse historici, Volker Henn en Dieter Seifert, zich diepgravend met de relaties tussen de Hanze en de Noordelijke Nederlanden beziggehouden.⁶ In het debat over de aard en organisatie van de Hanze, dat in Duitsland in de jaren tachtig werd ingezet⁷, kregen Nederlandse steden vrijwel geen plaats toebedeeld, terwijl juist hun functioneren als 'grenssteden' binnen de Hanzegemeenschap een scherp licht kan werpen op de organisatie en structuur ervan.

In deze bijdrage zal ik schetsen volgens welke principes de Hanze zich organiseerde in de jaren tussen ongeveer 1300 en 1450, de periode die in de literatuur vaak wordt aangeduid als de grootste bloeiperiode van de Noord-Duitse stedengemeenschap. Mijn aandacht gaat daarbij uit naar de grondslag voor deze stedelijke samenwerking en de reguleringen waaraan deze was onderworpen. Vervolgens probeer ik inzicht te verschaffen in de wijze waarop in de praktijk lokale en regionale belangen vorm gaven aan het functioneren van de Hanze. Voor de Nederlandse Hanzesteden is daarbij een plek ingeruimd als illustratief voorbeeld van deze problematiek vanuit de verhelderende invalshoek van een regionale stedengroep aan de 'rand' van de Hanze.

⁶ Zie o.a. Volker Henn, '...de alle tyd wedderwartigen Suederseeischen stedere.' Zur Integration des Niederrheinisch-Ostniederländischen Raumes in die Hanse, *Hansische Geschichtsblätter* (=HGBll.) 112 (1994) 39-56; idem, 'Wachsende Spannungen in den hansisch-niederländischen Beziehungen', in: Bracker, 95-104; Dieter Seifert, *Kompagnons und Konkurrenten. Holland und die Hanse im späten Mittelalter*, Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte (Keulen, Weimar, Wenen 1997).

⁷ Voor de belangrijkste stellingnamen zie Horst Wernicke, *Die Städtehanse 1280-1418. Genesis – Strukturen - Funktionen* (Weimar 1983) en in reactie hierop Volker Henn, 'Die Hanse: Interessengemeinschaft oder Städtebund', *HGBll.* 102 (1984) 119-126.

Handel, privileges en nederzettingen

Zoals vermeld lagen de wortels van de Hanze in het Oostzeegebied.⁸ In de eerste fase van de omvangrijke Duitse expansie richting oosten beperkte de actieradius van de Noord-Duitse kooplieden zich dan ook voornamelijk tot dit gebied, waarvan de marktplaats Visby op het eiland Gotland als belangrijkste marktcentrum gold. Om in het gebied veilig en ongestoord te kunnen handelen, vormden de Duitsers genootschappen, ook wel hanzes genoemd, die gezamenlijke handelsreizen van kooplieden mogelijk maakten en zo gedeeltelijk bescherming boden tegen de gevaren van roof en plunder in het buitenland.⁹ Daarnaast probeerden de kooplieden van deze genootschappen hun juridische positie in het buitenland zoveel mogelijk te versterken door met verschillende landsheren over privileges en handelsvoorrechten te onderhandelen. Daarin slaagden ze overigens, want in de loop van de twaalfde eeuw overvleugelden de Duitsers hun Scandinavische en Slavische concurrenten in alle opzichten. Langzaam maar zeker eigenden de Duitse handelaren, die uit Lübeck voorop, zich het overgrote deel van de handel op Gotland toe en vervolgens ook van die op het schiereiland Schonen. In de dertiende eeuw loste Schonen met zijn jaarmarkten en haringhandel Visby namelijk af als centrum in de Oostzeehandel en ontwikkelde zich tot een belangrijke omslagplaats in het handelsverkeer tussen Oostzee en West-Europa.¹⁰

In de dertiende eeuw breidde de Duitse handel zich uit tot buiten het Oostzeegebied, tot in Engeland bijvoorbeeld, waar overigens al sinds de twaalfde eeuw Keulse handelaren een groot aandeel hadden in de wijnhandel en de handel in ijzerwaren.¹¹ Vanaf de vroege dertiende eeuw voegden zich steeds meer Noord-Duitse handelaren uit plaatsen als Bremen, Hamburg, Lübeck en Stralsund bij hen. Zij voerden voornamelijk producten uit het Oostzeegebied en Noord-Europa aan, zoals was, bont, hout, haring, stokvis en levertraan, terwijl ze vanuit Engeland wol, lakens en zout exporteerden. In de handel met Vlaanderen

⁸ De vroegste Hanzegeschiedenis wordt hier zeer summier behandeld, zie voor een kort overzicht o.a. Hoffmann en Stoob, als in noot 2.

⁹ Robert Bohn, 'Wisby – Die Keimzelle des hansischen Ostseehandels', in Bracker (ed.) 269-280, over de *Gotländische Genossenschaft*, aldaar 270-271.

¹⁰ Thomas Hill, 'Der Schonenmarkt – die große Messe im Norden. Organisation und Bedeutung der Messen', in: Bracker (ed.) 721-726, aldaar 723-724.

¹¹ T.H. Lloyd, *England and the German Hanse 1157-1611. A study of their trade and commercial diplomacy* (Cambridge 1991) 13-49.

leverden de Hanzesteden dezelfde Oostzeeproducten, aangevuld met bier uit Hamburg en Bremen, terwijl ze als retourlading hoofdzakelijk Vlaamse lakens vervoerden. Zeker vanaf het einde van de eeuw was op deze manier een systeem van geregelde goederenuitwisseling tussen het Oostzeegebied en Noord-West-Europa ontstaan, dat voor een groot deel in handen was van Noord-Duitse kooplieden.

In alle belangrijke handelsplaatsen buiten het Duitse Rijk verwierven en benutten Duitse kooplieden vanaf de dertiende eeuw speciaal voor hen afgekondigde handelsvoorrechten en privileges. Voor de verschillende landsheren was het aantrekkelijk om op deze manier de handel te stimuleren, omdat ze zo hun fiscale basis vergrootten en bovendien gebruik konden maken van kredieten die de Duitse kooplieden hen verstrekten. In de privileges omschreven de machthebbers de gemeenschap van Duitse handelaren in diverse termen, maar de teneur van de stukken was dezelfde: ze verleenden voorrechten aan de Duitse koopman, die ook wel werd aangeduid met het inwisselbare begrip Duitse Hanze. Het gezamenlijk benutten van deze 'Duitse' voorrechten was de kiem voor de organisatie in Hanzeverband: 'Hanse war der Fernhandler der die Rechten des [deutschen] Kaufmanns im Ausland wahrgenomen hat (...)'.¹²

In Londen, Brugge, Novgorod en Bergen nam deze beschermde rechtspositie tussen 1250 en 1350 de vaste vorm aan van een *kontor*, een permanente handelsnederzetting van Duitse kooplieden, met een behoorlijke graad aan interne organisatie.¹³ Een *kontor* bestond meestal uit een eigen hof, waarbinnen de eigen Duitse rechtsgewoonten golden, waar de kooplieden in ieder geval over lage en soms zelfs over hoge rechtspraak beschikten en dat dienst deed als vergaderruimte, tijdelijke verblijfplaats, en als opslagplaats voor handelswaar. Brugge vormde hierop een uitzondering. De Duitse gemeenschap had zich daar wel in een *kontor* georganiseerd, maar bezat er lange tijd geen eigen huis; kooplieden woonden verspreid door de stad en voor vergaderingen

¹² Seifert, *Kompagnons*, 70.

¹³ De nederzetting in Novgorod wordt al in 1259-1260 genoemd, Norbert Angermann, 'Novgorod – das Kontor im Osten', in: Bracker, 234-241. In Brugge is zeker vanaf 1347 sprake van een georganiseerd kontor, Volker Henn, 'Das Brügger Kontor', in: ibidem, 216-222; De nederzetting in Bergen had rond 1350 haar vaste vorm bereikt, Carsten Müller-Boysen, 'Die "Deutsche Brücke" in Bergen und die Niederlassungen in Tönsberg und Oslo', in: ibidem, 223-233. In Londen beschikten de Duitse kooplieden vanaf op zijn laatst in 1282 over een nederzetting met oldermannen aan het hoofd, Lloyd, *German Hansa*, 21.

deed men een beroep op de refter van het Karmelietenklooster van die stad.¹⁴ Alle *kontore* werden bestuurd door een college van *oldermannen* die werden gekozen door de gemeenschap van handelaren die in het *kontor* actief was.

De positie van deze handelsnederzettingen in het hanzische ‘*Wirtschafts-raum*’ was tweeledig: enerzijds waren ze gevestigd in grote plaatsen die op zichzelf een grote afzetmarkt waren¹⁵ en tevens de uiterste grenzen vormden van het gebied waarbinnen de Duitse koopman een beschermde rechtspositie genoot. De *kontore* waren hierdoor min of meer de eindpunten van de handel tussen het Oostzee- en Noordzeegebied, dat bij uitstek Duits arbeidsterrein was. Aan de andere kant konden Hanzekooplieden via de *kontore* handelscontacten aanknopen met kooplieden uit verder weg gelegen marktgebieden om zo ook met hen tot een geregelde goederenuitwisseling te komen. Brugge en Londen verbonden de Hanze onder meer met Frankrijk en het Middellandse-Zeegebied die wijn en luxeproducten als zuidvruchten leverden¹⁶, terwijl Novgorod de poort vormde voor het zeer uitgestrekte Russische achterland, dat vooral van groot belang was als leverancier van pelzen. Bergen was een uitzondering, want hoewel deze plaats door haar aanbod aan stokvis een vitale rol speelde in de handel tussen het Oostzeegebied, Engeland en Noorwegen, vormde ze in veel mindere mate een punt van aanknoping aan een achterland van betekenis.

Verschillende Nederlandse steden verwierven al vroeg in de veertiende eeuw privileges in het Oostzeegebied. Kampen beschikte zelfs al in de dertiende eeuw over voorrechten in Denemarken en Noorwegen en kreeg in 1307 als eerste Noord-Nederlandse stad bevestiging van het recht op een eigen *vitte*, of handelsnederzetting, op Schonen.¹⁷ Zutphen en Harderwijk ontvingen dit recht

¹⁴ L. Devlieghe, ‘Het Oosterlingenhuis te Brugge’, in: Nils Jörn, Werner Paravivini en Horst Wernicke (ed.), *Hansekaufleute in Brügge*. Teil 4: Beiträge der internationalen Tagung in Brügge April 1996 (Frankfurt am Main enz. 2000) 13-32, aldaar 15.

¹⁵ Brugge en Londen, maar ook Novgorod, dat naar schatting 25.000-30.000 inwoners had in de late Middeleeuwen, waren op zichzelf al afzetmarkten van grote betekenis; Angermann, ‘Novgorod’, 234. Voor Bergen gold dit minder, aangezien die stad minder dan 10.000 inwoners had, Müller-Boysen, ‘Deutsche Brücke’, 227.

¹⁶ Vooral Brugge vervulde die rol, Dollinger, *Die Hanse*, 323-324.

¹⁷ Al in 1251 ontvingen Kampense kooplieden van de Deense koning Abel het recht om langs Kaap Skagen en de Sont te varen en zo de Oostzee te bereiken, *Hansisches Urkundenbuch* (=HUB), deel I, nrs. 411 en 413. Voor de *vitte* op Schonen, zie *Registers van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen. Eerste deel. Van 1251 tot 1496* (Kampen 1862) nr. 20.

tegelijk met uitgebreide handelsvoorrechten in 1316 en Staveren volgde in 1326. In het spoor van de Oost-Nederlandse kooplieden volgden Hollanders en Zeeuwen, die zeker vanaf de jaren vijftig van de veertiende eeuw over een *vitte* beschikten op Schonen.¹⁸ Bescherming van deze rechtspositie vormde de basis voor nadere samenwerking tussen de moedersteden van de kooplieden, zoals treffend blijkt uit de twee gelijkkluidende brieven die Kampen en Zwolle al in 1294 aan Lübeck stuurden. Ze bedankten daarin laatstgenoemde stad voor haar inspanningen om de rechten van de zeevarende kooplieden van het Duitse Rijk in Noorwegen te herstellen en betitelden haar zelfs als 'hoofd van ons allen'.¹⁹

Hoewel ze in de literatuur van oudsher vrijwel nooit als Hanzekooplieden zijn aangemerkt²⁰, bleken Hollanders en Zeeuwen dus al halverwege de veertiende eeuw op Schonen een rechtspositie te bezitten die gelijk was aan die van erkende Hanzesteden als Lübeck, Rostock of Zutphen. Bovendien zullen we nog zien dat ze actief deelnamen aan de bescherming van deze gezamenlijke positie. Aangezien de benutting van het Duitse handelsrecht in het buitenland het doorslaggevend criterium voor het toebehoren aan de Hanze was, mogen we tot diep in de veertiende eeuw een aantal van deze Hollandse en Zeeuwse steden en hun kooplieden dan ook als onderdeel van die stedengemeenschap beschouwen, in ieder geval wat betreft hun handel op Schonen.²¹

Elders maakten Hollanders en Zeeuwen geen gebruik van Hanzevoorrechten, maar steden uit Oost- en Noord-Nederland wel. In Noorwegen bijvoorbeeld kregen Deventer (deze stad had een Bergenvaardersgilde), Zutphen en Harderwijk in 1343 en Kampen en Staveren in 1376 het recht van de Duitse Hanze. Kooplieden uit diezelfde steden genoten

¹⁸ In 1355 bevestigde graaf Willem II van Holland en Zeeland de verkiezing van een voogd die door de burgers was aangesteld voor de *vitte* van de Hollanders, Zeeuwen en Friezen. Verdere bevestiging voor Hollandse aanwezigheid biedt een Amsterdams keurboek uit 1360 dat expliciet een Amsterdamse *vitte* vermeldt, Seifert, 39-40, HUB, 3, nr. 332 (Zierikzee) en HUB 3, nr. 553 (Amsterdam).

¹⁹ HUB I, nrs. 1154 en 1155.

²⁰ Uit velen Stoob, *Die Hanse*, 181, die over de Keulse Confederatie, een militair verbond tegen koning Waldemar van Denemarken opmerkt: "Hansisch" war er [de Confederatie] nur bedingt, denn [...] über die IJsselstädte hinaus [waren] auch die holländischen unter Führung von Amsterdam, sowie die seeländischen unter Führung von Briel vertreten, die sich sonst nie zur Hanse verhielten.'

²¹ Dit is een van de belangrijkste theses van Seifert in zijn *Kompagnons und Konkurrenten*.

ook in Engeland als Duitse kooplieden de bescherming van de kroon, hoewel de Overstichtse en Gelderse handel op Engeland steeds geringer werd in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw.²² In Brugge was de rol van deze steden ook niet al te groot, maar hun kooplieden werden er over het algemeen wel als Duits koopman erkend. Uitzonderlijk was de positie van Kampen; de stad hield wat de handel op Vlaanderen en Frankrijk betrof een zo onafhankelijk mogelijke koers aan. Kampense kooplieden trokken zich hier weinig aan van hanzische handelsverboden en sleepten op eigen kracht privileges voor zichzelf in de wacht.²³

Lidmaatschap

De Hanze was in de eerste plaats een *Interessengemeinschaft*, een belangengroepering van handelssteden en kooplieden, die was gebaseerd op de behartiging van gezamenlijke handelsbelangen en de bijbehorende rechtspositie in het buitenland. Een structurele organisatie ontbrak in de periode tot 1450 grotendeels. In het Duitse onderzoek heeft deze situatie een debat opgeleverd over de vraag of men nu de individuele kooplieden of hun moedersteden als de 'bouwstenen' van de Hanze moet beschouwen. Men is het erover eens dat in de eerste fase van de Duitse expansie de handel en rechtspositie van afzonderlijke kooplieden aan de basis stonden van de Hanze. Deze koopliedenhanze veranderde geleidelijk in een stedenhanze, waarin stadsbesturen als belangenbehartigers voor hun handeldrijvende inwoners optraden. Men heeft dit omslagpunt uiteenlopend gedateerd. Volgens Phillippe Dollinger vindt de geboorte van een stedenhanze in het midden van de veertiende eeuw plaats, terwijl Horst Wernicke dit ontstaan eerder plaatst en Volker Henn kanttekeningen zet bij het strikte onderscheid tussen kooplieden- en

²² P.A. Meilink, *De Nederlandsche hanzesteden tot het laatste kwartaal der XIVe eeuw* (Den Haag 1912) 243-244. Lloyd haalt een geval aan waarin Kampense kooplieden in de vroege veertiende eeuw op gelijke wijze worden behandeld als die uit Hamburg en Lübeck, *German Hansa*, 24-25. Vgl. HUB II, nr. 40, waarin een Deventenaar als lid van de Duitse Hanze in Engeland wordt vermeld.

²³ Voor Brugge, zie hieronder, noot 43. Al in 1414 verleent Johan van Bretagne Kampen privileges in zijn gebieden: Z.W. Sneller en W.S. Unger (eds.), *Bronnen tot de geschiedenis van de handel met Frankrijk I: 753-1585*, RGP Grote Serie 70 (Den Haag 1930) 103. Verder bewijs voor een zelfstandig optreden van Kampenaren in deze handel, aldaar o.a. 25 en 30-31.

stedenhanze.²⁴ Een eenduidige stellingname in deze problematiek is inderdaad lastig, vooral omdat stadsbesturen veelal uit rijke handelaren bestonden en het daardoor soms vrijwel onmogelijk is om de belangen van een stad te onderscheiden van de belangen van de afzonderlijke leden van haar bestuurselite.²⁵ Het verschil tussen koopliedenhanze en stedenhanze was voornamelijk gradueel en de omslag is dan ook niet op het jaar nauwkeurig te dateren. Gedurende de gehele periode bleven individueel ondernemerschap en stedelijk, diplomatiek optreden naast en door elkaar bestaan.

Een stedenbond in formele zin was de Hanze zeker niet, want ze was niet met een verbondsbrief in het leven geroepen en haar rechtsregels en structuur bleven tot in de vijftiende eeuw grotendeels ongecodificeerd.²⁶ Ook stonden de Hanze in deze periode geen gemeenschappelijke kas, geen eigen bestuurs-apparaat of beampten en geen eigen zegel ter beschikking.²⁷ Het enige orgaan dat een zekere mate van beslissingsbevoegdheid over de gemeenschap bezat, was de Hanzedag, de algemene vergadering van de Hanzesteden. Op een dergelijke bijeenkomst bespraken de steden de onderlinge verhoudingen tussen Hanzekooplieden en -steden en de handelsbetrekkingen met het buitenland, maar de besluiten die een dergelijke vergadering opleverde, waren niet per se bindend. De vertegenwoordigers van de steden behielden zich het recht voor de besluiten *ad referendum* te nemen, dat wil zeggen dat ze tijdens de besprekingen een voorlopig standpunt in konden nemen om pas na ruggespraak met de raad van hun moederstad definitief stelling te nemen. Allereerst behartigden de vertegenwoordigers namelijk de specifieke belangen van hun eigen stad en alleen als die in het geding waren, verschenen ze op een Hanzedag.²⁸ Hierdoor was het moeilijk om besluiten door te voeren op het niveau van de gehele Hanze

²⁴ Dollinger, *Die Hanse*, 89-96; Wernicke, *Städtehanse*, 185-189; Henn, 'Was war die Hanse', 19-20.

²⁵ Zo blijkt uit Dieter Seifert, 'Die holländischen und seeländischen Teilnehmer', in: Nils Jörn, Ralf-Gunnar Werlich en Horst Wernicke (eds.), *Der Stralsunder Frieden von 1370. Prosopographische Studien* (Keulen, Weimar, Wenen 1998) 27-45, dat de Hollandse en Zeeuwse vertegenwoordigers op de vergaderingen rond de Vrede van Stalsund in 1370 stedelijke raadslieden, internationale kooplieden en soms zelfs deel van de entourage van de graaf van Holland en Zeeland waren.

²⁶ Horst Wernicke, 'Zur Frage der Mitgliedschaft in der Hanse', in: *Hansische Studien* 4 (1979) 98.

²⁷ Henn, 'Was war die Hanse', 16-17.

²⁸ Dollinger, *Die Hanse*, 127-128.

en eigenlijk lukte dat alleen in de zeldzame gevallen waarin de belangen van de verschillende afzonderlijke steden of regionale stedengroepen overduidelijk overeenkwamen.

Deze geringe graad van vaste organisatie weerspiegelde zich in de kwestie van de verwerving van het lidmaatschap van de Hanze. Tot het einde van de veertiende eeuw bestonden daarvoor, buiten het toebehoren aan het Duitse Rijk, nauwelijks formele criteria. De steden waarvan de inwoners al van oudsher de rechten van de Duitse koopman gebruikten en aan hanzische handel deelnamen, waren automatisch deel van de Hanze; ze waren er als het ware 'ingegroeid'.²⁹ Grote steden als Lübeck en Hamburg en in het westelijke Hanzegebied Deventer, Zutphen en Harderwijk zijn typische voorbeelden hiervan. Zonder formele opname maakten zij vanaf het midden van de veertiende eeuw als vanzelfsprekend onderdeel uit van de Hanze.

Aan het einde van de veertiende eeuw ontstond een tweede, meer formele manier van lidmaatschapsverwerving. Beducht op het behoud van de exclusiviteit van haar eigen rechtspositie en de toenemende concurrentie van Engelse en Hollandse handelaren die zich steeds onafhankelijker opstelden in de Oostzeehandel, begon de Hanze haar eigen ledental duidelijker af te bakenen. Om (opnieuw) tot de Hanze te kunnen behoren, moest een stad vanaf dat moment een formele aanvraag indienen, waarover vervolgens op een Hanzedag beslist werd. Deze formalisering had vooral betrekking op steden uit het westelijke Hanzegebied. Zo probeerden Arnhem in 1380 en Nijmegen in 1387 een plaats in de Hanze te verwerven, maar vooralsnog zonder succes. In 1402 lukte het Nijmegen wel, net als Zwolle vijf jaar later, toen laatstgenoemde stad samen met Wesel en Duisburg haar verzoek gehonoreerd zag.

De Hollandse en Zeeuwse steden daarentegen dreven in deze periode steeds verder af van de Hanze. Directe aanleiding daarvoor was de kaapvaart die de Hollanders bedreven in de oorlog van hun landsheer Albrecht van Beieren tegen de Friezen en waarvan ook diverse Hanzekooplieden het slachtoffer werden. Los van deze oorlog kan deze verwijdering van de Hanze ook worden geïnterpreteerd als een uiting van de steeds grotere zelfstandigheid van de Hollandse kooplieden in het handelsverkeer op de Oostzee en de Noordzee. Vooral Lübeck en de Wendische steden, die hun positie aan diezelfde handel te danken hadden, zagen de Hollanders steeds meer als een bedreiging voor hun

²⁹ Henn, 'Was war die Hanse', 18. Vgl. Dollinger, 116-118 en 120-121.

eigen handel. Ze probeerden dan ook vanaf de vroege vijftiende eeuw binnen Hanzeverband een aantal maatregelen door te voeren die de Hollandse bewegingsvrijheid in de Oostzee aan banden zou moeten leggen, maar die pogingen liepen vooralsnog stuk op de houding van de Lijflandse en Pruisische steden, voor wie de Hollanders belangrijke handelspartners waren.³⁰

Pas tegen het midden van de vijftiende eeuw werd het proces van lidmaatschapsverwerving langzaam afgerond, toen in 1441 Kampen, Roermond en Arnhem werden opgenomen in de Hanze en zo de westgrens van het Hanzegebied bevestigd werd. De pogingen van Utrecht om lid te worden van de Hanze, in 1422 en 1451, mislukten,³¹ maar van een aantal kleinere steden in Gelre en Oversticht mag vermoed worden dat zij zeker vanaf het midden van de vijftiende eeuw wel tot de Hanze behoorden, al dan niet door gebruik te maken van de mogelijkheid zich via de nabijgelegen erkende Hanzesteden te laten vertegenwoordigen op Hanzedagen.³²

De regels voor het kwijtraken van het lidmaatschap van de Hanze waren duidelijker dan die voor toetreding. In het eenvoudigste scenario maakte een stad bekend uit de Hanze te willen treden, meestal omdat haar inwoners toch geen gebruik meer maakten van Hanzevoorrechten. Ook een minder vrijwillige variant kwam voor, waarin hetzelfde *de facto* niet benutten van hanzische rechten voor de gezamenlijke Hanzesteden aanleiding was om burgers uit de betrokken stad die rechten maar helemaal te ontfeggen, ook al had die stad niet te kennen gegeven officieel te willen uittreden. De derde mogelijkheid was een ‘verhanzing’ of directe verstoting van een stad uit de gemeenschap. Tot een dergelijke verhanzing kon de Hanzedag besluiten als een stad en haar kooplieden tegen de belangen van de rest van de Hanzesteden handelde, of als de interne situatie van zo’n stad als bedreigend werd beschouwd. In 1427 werd tot een verhanzing van Bremen besloten, omdat het er naar aanleiding van de mislukte bestrijding van Oost-Friese zeeroovers tot onrust en een wisseling van raadslieden kwam en de stad weigerde nabijgelegen Hanzesteden in dit interne conflict te

³⁰ Seifert, *Kompagnons*, 211-213.

³¹ Henn, ‘Wedderwartigen Suederseeischen stedere’, 42, 47. Voor Utrecht, Dollinger, 121.

³² W. Jappe Alberts, *De Nederlandse Hanzesteden*, 22-24. Vgl. Henn, ‘Was war die Hanse’, 18.

laten bemiddelen.³³ Hetzelfde lot onderging Braunschweig toen daar in 1374 de zittende stadsraad tijdens een grote opstand werd verdreven en een nieuw stadsbestuur, dat grotendeels uit ambachtslieden bestond, de macht overnam.³⁴

Ondanks deze regelgeving was het zelfs voor de betrokken steden niet altijd helemaal duidelijk welke stad nu wel of niet tot hun gemeenschap behoorde. In 1383 bijvoorbeeld vroeg Kampen – en overigens ook Staveren – aan de Hanzedag te Lübeck om deelname aan eventuele verbeterde toekomstige privileges van de Duitse koopman in Noorwegen, Denemarken, Holland en Vlaanderen. Dit verzoek lijkt een niet-hanzische status van de IJsselstad te impliceren, maar gek genoeg besliste juist Kampen acht jaar eerder samen met de Wendische, Pruisische en Lijflandse steden, en met Zutphen en Zierikzee (!) over het Hanzelidmaatschap van Braunschweig, en die bevoegdheid kwam alleen leden van de gemeenschap toe. De reacties op het verzoek van 1383 waren verdeeld: Thorn en Koningsbergen hielden de situatie het liefst bij het oude, maar Danzig zei inwilliging ervan onmogelijk te kunnen weigeren als Kampen zich met een bezegelde brief verbond.³⁵ De onduidelijkheid over Kampens status kwam ook naar voren in de formele opnameprocedure van de stad in 1441. In de stukken daarover zinspeelde men op het voormalig lidmaatschap van Kampen en sprak men van een *heropname*, maar nergens blijkt dat Kampen ooit aan een verhanzing onderworpen was geweest. Wel had de stad zich een tijd lang zeer weinig met algemene Hanzezaken bemoeid – tussen 1407 en 1441 bezocht geen Kampenaar de Hanzedagen – maar de luttele twee maanden die tussen het verzoek van Kampen en de opname zaten, doen vermoeden dat de status van de stad in de direct voorgaande jaren eigenlijk niet ter zake deed en dat de Hanze blij was om zo een sterke bondgenoot aan de westgrens van het Hanzegebied vast te leggen.

Lokaal, regionaal, extraregionaal

Vanzelfsprekend vond handel van Hanzekooplieden plaats op verschillende niveaus. Een relevant kader voor de duiding van deze niveaus biedt Clé Lesgers indeling van steden in drie functionele categorieën. Deze hebben betrekking op

³³ Schwarzwälder, 'Bremen als Hansestadt', 22-28.

³⁴ HR I, 2, nr. 82.

³⁵ HR I, 2, nr. 270 § 5.

aan de ene kant de plaats van een stad in het centrale-plaatsen-systeem, waarbinnen de stad vooral geldt als distributie- en dienstencentrum voor haar omgeving, of aan de andere kant op haar plaats in het netwerkensysteem, dat diverse commerciële centra met elkaar verbindt.³⁶ Lesgers onderscheidt de volgende categorieën:

1. Een extraregionale functie, die betrekking heeft op handel over lange afstand en steden tot intermediair maakt tussen een regio en de 'buitenwereld';
2. Een regionaal verzorgende functie, die een stad vervult als aanbieder van goederen en diensten ter verzorging van de bevolking van het omliggende gebied;
3. Een lokale functie, waarmee Lesger voornamelijk verwijst naar steden als centra van nijverheid.

Grosso modo is deze indeling ook van toepassing op de handelsactiviteiten van de Hanzesteden. Extraregionale handel en de benutting van specifieke handelsrechten in het buitenland lagen aan de Hanze ten grondslag, maar uiteraard bestond er ook voor burgers uit Hanzesteden meer dan alleen het buitenland. Niet iedere stad nam in dezelfde mate deel aan het extraregionale handelsverkeer; lokale en regionale handelsstromen waren in de late middeleeuwen nog van een minstens zo grote betekenis als de handel over lange afstand, niet alleen om goederen die van ver waren aangevoerd verder te distribueren, maar ook om de plaatselijke nijverheidsproducten te slijten. Het wekt dan ook geen verbazing dat het beleid van de geografisch zo gespreide Hanzesteden uiteen liep zodra meer plaatselijk bepaalde belangen onder vuur kwamen te liggen.

De Hanze is dan ook het best te beschouwen als een verzameling regionale stedengroepen die hun onderlinge band en het Duitse koopmansrecht gebruikten om hun eigen belangen in de regio zo goed mogelijk te verdedigen. Gemeenschappelijk optreden werd pas mogelijk op het moment dat deze verschillende regionale belangen met elkaar overeenstemden en alle betrokken partijen inzagen dat zo het meeste voordeel uit de situatie te halen viel. Op een zelfde manier konden op regionaal niveau dan weer lokale

³⁶ C.M. Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt: stedensystemen tijdens de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1990) 14-15.

belangentegenstellingen of –overeenkomsten samenwerking bevorderen of juist belemmeren. De samenstelling van een regionale belangengroep hing dan ook in sterke mate af van de lokale belangen die in het geding waren.

De Hanze als geheel

In de periode 1300-1450 deden zich slechts sporadisch situaties voor die een *gesamthansische* eenheid in beleid opriepen en bij nadere beschouwing blijkt zelfs in die gevallen de eenheid niet zo groot te zijn geweest als de literatuur wil doen geloven. Het meest aangehaalde voorbeeld op dit terrein is de oorlog die de Hanze met succes voerde tegen koning Waldemar IV van Denemarken aan het eind van de jaren zestig van de veertiende eeuw.³⁷ Aanleiding voor deze oorlog was de inbreuk die de Deense koning pleegde op de Duitse voorrechten door verhoogde heffingen te eisen op Gotland, dat hij in 1360-1361 op koning Magnus van Zweden veroverd had. Nadat Lübeck en de Wendische steden eerst tevergeefs hadden geprobeerd zelf door militair ingrijpen het tij te keren, besloot een groot aantal Hanzesteden eind 1367 in Keulen tot de oprichting van een militair verbond tegen Waldemar IV, de zogenoemde Keulse Confederatie. Deze Confederatie wordt vrij algemeen beschouwd als het summum van hanzische samenwerking tegen de aantasting van Hanzeprivileges door een buitenlandse vorst.

Bekijken we echter wat gedetailleerder welke steden zich aaneensloten tegen Waldemar en welke taken van hen verwacht werden, dan zien we toch regionale verschillen doorschemeren. In Keulen hadden zich vertegenwoordigers verzameld van de Wendische steden Lübeck, Rostock, Stralsund en Wismar; van de Pruisische steden Kulm, Thorn en Elbing; en van de zogenoemde Zuiderzeesteden Kampen, Harderwijk, Elburg, Amsterdam en Den Briel.³⁸ Daarnaast was nog een aanzienlijk aantal steden indirect vertegenwoordigd door de aanwezige afgevaardigden.³⁹ Deze steden hadden allemaal direct belang bij een ongestoorde handel op Gotland en, belangrijker nog, bij een ongehinderde doorvaart door de Sont, die de belangrijkste verbinding tussen Noord- en Oostzee was en gecontroleerd werd door de Deense

³⁷ Bijvoorbeeld door Dollinger, *Die Hanse*, 150. Zie ook Stoob, *Die Hanse*, 173-186.

³⁸ HR I, 1, nr. 413.

³⁹ HR I, 1, nr. 418.

koning. Hoe groter de belangen die op het spel stonden, hoe groter de militaire inzet (zie tabel 1): Kampen, de belangrijkste Nederlandse stad in de Oostzeehandel, zou een kogge en twee rijnschepen met 150 gewapende manschappen leveren, terwijl van de andere Zuiderzeesteden samen een kogge met honderd man verwacht werd. Ook voor de Wendische steden gold een inzet naar belang en draagkracht. De Lijflandse steden, ook duidelijk belanghebbenden, behoorden niet tot de oprichters van de Confederatie, maar leverden wel een militaire bijdrage aan het stedelijke contingent.

Tabel 1: *Militaire inzet tegen Waldemar IV van Denemarken, zoals vastgelegd door de Keulse Confederatie, november 1367.*

<i>Steden</i>	<i>Schepen</i>	<i>Man-schappen</i>
Wendische & Lijflandse steden	10 koggen	1000
Pruisische steden	5 koggen	500
Zuiderzeesteden		
<i>Kampen</i>	<i>1 kogge, 2 rijnschepen</i>	<i>150</i>
<i>Zeeland</i>	<i>2 koggen</i>	<i>200</i>
<i>Overige zuiderzeesteden</i>	<i>1 kogge</i>	<i>100</i>
totaal	<i>4 koggen, 2 rijnschepen</i>	450
Totale Inzet	19 koggen, 2 rijnschepen	1950

Bron: HR I, 1 nr. 413. Ter ondersteuning van iedere kogge moesten ook nog een schuit en een *snykke* worden uitgerust.

De Saksische en Westfaalse steden, die geen direct handelsbelang in Denemarken hadden, maakten geen deel uit van het militaire verbond en weigerden zelfs om ook maar een deel van de financiële lasten te dragen.⁴⁰

De Keulse Confederatie was dus geen *gesamthansische* aangelegenheid, maar het verloop en de afloop van de oorlog met Waldemar illustreren wel treffend het karakter van de Hanze als *Interessengemeinschaft* van Duitse kooplieden. De direct betrokken steden van de Keulse Confederatie versloegen de Deense koning, die hun voorrechten en privileges bevestigde en deze zelfs liet uitvaardigen voor *‘alle den anderen steden, borgheren, copluden*

⁴⁰ Dollinger, *Die Hanse*, 162.

*und ereme ghesynde, de mit en yn erem orloghe begrepen syn unde yn erem rechte*⁴¹, voor diegenen die deelhadden aan Hanzerechten, dus in theorie ook voor die Westfaalse en Nedersaksische steden die niet hadden deelgenomen aan de Confederatie.

Een andere vorm van actie waarbij de volledige werkzaamheid afhankelijk was van een uniform optreden van de steden was de handelsboycot. In het geval van de blokkades tegen Brugge in de tweede helft van de veertiende eeuw bleek de status van de Hanze als belangenvertegenwoordiger van alle Noord-Duitse kooplieden echter niet onomstreden. De kooplieden uit het westelijk Hanze-gebied waren voor hun contacten met Brugge niet erg afhankelijk van de Hanzegemeenschap in Brugge en zij ondoken dergelijke blokkades dan ook wanneer deze als schadelijk voor het eigen belang werden beschouwd. In 1358 brak een koopman uit Bremen een boycot met Brugge⁴², terwijl in de jaren 1390-1392 Kampense kooplieden zich niets aantrokken van een verbod op de handel met de Vlaamse metropool.⁴³ Door haar losse organisatie was de Hanze niet in staat een uniform beleid op te leggen aan alle steden en kooplieden die haar toebehoorden.

Regionale stedengroepen

De verhoudingen tussen steden op regionaal niveau werden door veel meer factoren beïnvloed dan extraregionale handelsbelangen alleen. Zo speelden onder meer geografische ligging, het inwonertal van de steden en de stedelijke autonomie ten opzichte van de landsheer een grote rol. Ook de sociale opbouw van de afzonderlijke steden, de weerspiegeling daarvan in stadsbesturen, de omvang van stedelijke nijverheid en de productie van en greep op het omliggende platteland waren van belang, al wisselde het relatieve gewicht van elke factor sterk per regio of zelfs per afzonderlijke stad. Als gevolg daarvan

⁴¹ HR, I, 1, nr. 513.

⁴² Herbert Schwarzwald, 'Bremen als Hansestadt', 11.

⁴³ Werner Paravicini (ed.), *Hansekaufleute in Brügge*, deel I: Klaus Krüger, *Die Brügger Steuerlisten 1360-1390* (Frankfurt etc.) lijst 99, p. 184. Meilink vermoedde dat Kampen ook tijdens de blokkade van 1358-1360 de handel op Brugge voortzette, maar bewijs daarvoor ontbreekt volledig in de bronnen, Meilink, *De Nederlandsche Hanzesteden*, 103-110.

bestonden dan ook aanzienlijke verschillen in regionale samenwerking in het uitgestrekte Hanzegebied.

Een belangrijke aanleiding voor steden om in regionaal verband samen te werken was de beveiliging van handelswegen over water en land tegen roofridders en de vorming van een politiek gewicht tegen een te grote invloed van de landsheer. In de dertiende eeuw kreeg dit streven in het Duitse Rijk zijn beslag in de zogenoemde landvredes, waarin koning, regionale landsheren en steden de handen ineensloegen om onder andere het veterecht terug te dringen en zo land- en waterwegen te beveiligen.⁴⁴ Uit deze landvredebonden groeiden in de veertiende eeuw stedenbonden die - nu meestal zonder de inbreng van landsheer of koning - de beveiligingstaak overnamen en daarnaast een defensief militair karakter kregen. De verbonden steden kwamen overeen elkaar met raad en daad bij te staan in het geval van bedreiging van handelingsvrijheid van de steden door een externe agressor (meestal de landsheer) of bij interne strubbelingen in een van hen. Dergelijke verbonden kenden overigens geen specifieke vorm: ze konden beperkt van levensduur zijn of een meer permanent karakter hebben; ze konden bilateraal zijn, maar ook meerdere steden, of zelfs niet-stedelijke actoren omvatten; hun doelstellingen varieerden van concreet en beperkt tot abstract en groots en ze konden verschillende politieke territoria bestrijken, maar ook lokaal gebonden blijven.⁴⁵

Stedenbonden ontstonden in het hele Hanzegebied, maar ze verschilden sterk in interne cohesie. Een van de meest hechte van hen was de Saksische Stedenbond, die ten dele voortkwam uit kleinere, lokaal gerichte stedenbondjes⁴⁶, maar in de veertiende en vijftiende eeuw uitgroeide tot een belangrijke politiek-militaire factor in het gebied tussen Weser en Elbe. De steden die zich hierin verenigden verschilden aanzienlijk van elkaar. Van de grotere Saksische steden was Goslar bijvoorbeeld juridisch gezien een vrije Rijksstad die in economisch opzicht voornamelijk op de mijnbouw steunde; Magdeburg was een belangrijke handelsstad die verkeersgeografisch zeer gunstig lag en vrijwel constant een politieke strijd met haar stadsheer, de aartsbisschop van Magdeburg, uitvocht; en Braunschweig, naast Magdeburg de

⁴⁴ Heinz Angermeier, *Königtum und Landfriede im deutschen Spätmittelalter* (München 1966), voor Noord-Duitsland aldaar m.n. 69-74 en 136-151.

⁴⁵ Volker Henn, *Städtebünde und regionale Identitäten im hansischen Raum*. Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 14 (Berlijn 1992) 41-64, aldaar 43.

⁴⁶ Henn, *Städtebünde*, 59-60.

belangrijkste handelsstad uit de bond, genoot in politiek opzicht *de facto* autonomie, al behoorde de stad *de jure* aan de hertogen van Braunschweig.⁴⁷ Verschillen in territoriale binding stonden de behartiging en verdediging van specifiek stedelijke belangen zoals politieke autonomie ten opzichte van hun landsheren en de veiligheid van handelswegen niet in de weg. De stedenbond ontsteege territoriale grenzen en dit werd weerspiegeld in de aanwending van het overkoepelend begrip Saksisch, dat buitenstaanders en ook de steden zelf gebruikten om de bond aan te duiden.⁴⁸ Als politieke entiteit bestond het hertogdom Saksen al lang niet meer in zijn oorspronkelijke omvang, maar de steden gebruikten het begrip desondanks als omschrijving van een stedelijk politiek *Raubewußtsein*, dat niet ophield bij bestaande territoriale scheidslijnen.

In Westfalen ontwikkelde zich op soortgelijke wijze een stedelijk samenwerkingsverband, dat weliswaar minder strak georganiseerd was, maar dezelfde doelstellingen had. Ook gebruikten zij de gebiedsnaam van de ten dele fictieve politieke eenheid - Westfalen - als verzamelnaam voor de groep Hanzesteden.⁴⁹ Bovendien is voor de Westfaalse steden aangetoond dat, naast gedeelde belangen in de handel over lange afstand, familiebanden tussen de verschillende stedelijke bestuurlijke elites een aanzienlijke rol speelden in de onderlinge relaties.⁵⁰

Ook de Wendische steden sloten vanaf het midden van de dertiende eeuw dergelijke formele verbanden, die territoriale grenzen ontstegen, wisselden van samenstelling al naar gelang de concrete omstandigheden, deels steunden op

⁴⁷ Bernd Schneidmüller, "Dem Heiligen Römischen Reich zu Ehren". Sächsische Städte und das Reich im Spätmittelalter', in: Matthias Puhle (ed.), *Hanse, Städte, Bünde. Die Sächsischen Städte zwischen Elbe und Weser um 1500* (Magdeburg 1996) 45-61.

⁴⁸ Bernd Ullrich Hucker, 'Ein Städtebund und sein Land: Sachsen – Saxonia – Sassen', in: Puhle (ed.), *Hanse, Städte, Bünde*, 36-44, aldaar 40. Tegenover hun landsheren gebruikten de steden overigens voorzichtigheidshalve niet vaak de term Saksisch.

⁴⁹ Henn, *Städtebünde*, 51-57. Vgl. Friedrich Bernwald Fahlbusch, 'Regionale Identität. Eine Beschreibungscategorie für den hansischen Teilraum Westfalen um 1470?', *HGBll.* 112 (1994) 152-153, waarin de auteur wijst op de rol die dergelijke 'regioaanduiding' door buitenstaanders kan hebben gespeeld. Zowel Henn en Fahlbusch onderkennen overigens dat het Westfaalse '*Raumverständnis*' tegen het eind van de vijftiende eeuw steeds meer plaats maakte voor een kleinschaliger '*territorial Nationalgefühl*', als gevolg van de voortschrijdende territorialisering van het Duitse Rijk.

⁵⁰ Fahlbusch, 'Regionale Identität', 153-157.

familieverbanden en bescherming van handelswegen en de bescherming van de stedelijke autonomie ten doel hadden.⁵¹

In andere delen van het Hanzegebied kwam de vorming van regionale stedengroepen veel later op gang of kreeg ze minder formeel gestalte. Zo nam de samenwerking tussen de steden in Lijfland en Pruisen pas in de veertiende eeuw vastere vormen aan.⁵² Tussen de Overstichtse steden aan de IJssel, die van de bisschop van Utrecht geen inbreuk op hun autonomie te vrezen hadden, kwam pas aan het eind van de veertiende eeuw een verbond tot stand om het land tegen roofridders te beschermen⁵³, maar dat zou slechts korte tijd bestaan.

Regionale stedelijke samenwerking bestond onafhankelijk van de Hanze en kwam bovendien tot stand naar aanleiding van behoeftes en belangen die meestal niet hanzisch van aard waren. Toch had ze zeker in twee opzichten ook voor de Hanze betekenis, namelijk als platform voor regionaal overleg over Hanzezaken en als eenheid voor de coördinatie van bijvoorbeeld grootscheepse gezamenlijke militaire acties. Op regionaal niveau vergaderden steden over de besluiten die op een Hanzedag waren genomen, ze bespraken een eventuele gezamenlijke stellingname op een volgende algemene vergadering, ze lieten zich daar door elkaars afgevaardigden vertegenwoordigen en ze maakten afspraken over het gezamenlijke reizen naar de plaats van vergadering, meestal Lübeck. Sommige stedengroepen legden dit soort zaken heel formeel vast, zoals de Saksische steden in hun verbondsverdrag van 1426⁵⁴. Bij andere groepen, zoals de Zuiderzeesteden, was het onderling vooroverleg aan veel minder regulering gebonden, maar ook zij kenden wel degelijk de besprekingen met ‘[...] *die Henze stede bi ons beseten*’.

Het belang van organisatie langs regionale lijnen werd ook door de Hanze zelf expliciet erkend, getuige de indeling van het Brugse *kontor*, dat volgens zijn statuten uit 1347 bestond uit een Wendisch-Saksisch, een Westfaals-Pruisisch en een Lijflands-Gotlands-Zweeds derdendeel, die elk twee *oldermannen* voor het bestuur van het *kontor* moesten leveren. Aanvankelijk

⁵¹ Henn, ‘Städtebünde’, 60-62, Dollinger, *Die Hanse*, 68-69.

⁵² Dollinger, *Die Hanse*, 70.

⁵³ In 1375 sloten Deventer, Kampen en Zwolle een dergelijk verbond, waarbij de bisschop zich aansloot; F.C. Berkenvelder, *Zwolle als Hanzestad* (Zwolle 1983) 29.

⁵⁴ Mathias Puhle, ‘Der Sächsische Städtebund im späten Mittelalter. Regionale “Confoederatio” oder Teil der Hanse?’, *HGBll.* 112 (1994) 125-138, aldaar 128.

beperkte deze formele ‘regionalisering’ zich tot Brugge, maar in de loop van de vijftiende eeuw ontwikkelde de Hanze zich tot een steeds vastomlijnder organisatie en in dit proces werd juist regionale groepering gebruikt als middel ter structurering. Dit bleek het sterkst uit het besluit op de zogenoemde *tohopesate* van 1447 om het Hanzegebied in kwartieren onder leiding van eigen hoofdsteden in te delen. Op deze manier ontstond een Westfaals-Zuiderzees (later Keuls), een Lübecks, een Braunschweigs-Magdeburgs en een Hamburgs Kwartier, die allemaal op hun beurt weer in kleinere regio’s waren onderverdeeld.⁵⁵ Het Westfaals-Zuiderzeese Kwartier stond onder leiding van de *hovetlinge* Münster, Nijmegen, Deventer, Wesel en Paderborn, maar binnen de nadere interne organisatie van het kwartier vervulden de hoofdsteden van Gelderse kwartieren en de drie Overstichtse steden organisatorisch een belangrijke rol. Zo kregen regionale overlegstructuren en belangengroeperingen gestalte binnen het verband van de Hanze.

De Zuiderzeesteden

In het westelijke Hanzegebied vormden Overstichtse, Gelderse, Zeeuwse, Hollandse en Friese steden vanaf het midden van de veertiende eeuw een stedengroep die in de recessen van de Hanzedagen als Zuiderzeesteden werd omschreven.⁵⁶ Vertegenwoordigers van deze steden voerden regelmatig overleg met elkaar over Hanzezaken, op algemene Hanzedagen lieten zij zich door elkaars afgevaardigden vertegenwoordigen en in het geval van een militair optreden kwam het zelfs tot concrete samenwerking. In 1367 waren het ‘(...) *de van Dordrecht, van Aemstelredamme, van Staveren, van Herderwyck unde allen stede de by der Zuderzee bezeten zyn, utghenomen de van Kampen*’ die de opdracht kregen een kogge met honderd gewapende mannen te leveren in de strijd tegen Waldemar, terwijl Kampen geheel zelfstandig ook nog eens 150 man, verdeeld over drie schepen, zou leveren (zie tabel 1). In de Deventer stadsrekeningen zien we dat deze plannen tot samenwerking ook daadwerkelijk

⁵⁵ HR II, 3, nr. 288 § 23.

⁵⁶ De term was geografisch niet accuraat: een groot deel van de steden die tot de groep werden gerekend, lag niet (direct) aan de Zuiderzee, waaronder Dordrecht, Den Briel, Zierikzee, Middelburg en Zutphen.

verwezenlijkt werden.⁵⁷ Hollandse en Zeeuwse steden maakten dus deel uit van deze regionale groep binnen de Hanze en dat zouden ze tot het einde van de veertiende eeuw blijven; in 1394 nog werden Kampen, Zierikzee en Amsterdam op een Hanzevergadering als *'de mari meridiani'* aangemerkt. Op die vergadering werd besloten tot een optreden tegen een groep kaapvaarders die de Oostzee onveilig maakten. Van de Zuiderzeesteden werd een inzet van 900 manschappen gevraagd, onderverdeeld in een Kampens, een Zeeuws en een 'overig-Zuidersteeds' contingent.⁵⁸ De onderhandelingen hierover verliepen echter moeizaam en uiteindelijk kwam het niet tot de uitmonstering van een gezamenlijke vloot.

Een jaar later was de bestrijding van zeerovers en kaapvaarders opnieuw het onderwerp van vergadering van de Hanzesteden. Deze keer waren het *'de ghemenen stede van der Suderzee, Hollant en Zeelant'* die tezamen twee schepen en 200 gewapenden moesten leveren en in deze terminologie kondigde de vernauwing van het begrip Zuiderzeesteden zich aan. In de eerste decennia van de vijftiende eeuw had die term meer en meer uitsluitend betrekking op de Overstichtse en Gelderse steden in de Hanze; Holland en Zeeland hoorden niet meer bij de *mene stede*. We zagen dat juist in deze periode de Hanze zich in het westelijk gebied afsloot door het toekennen van een formeel lidmaatschap, een status die de Hollandse en Zeeuwse steden niet verkregen maar ook niet meer actief ambieerden. Ze ontwikkelden zich zelfs tot steeds grotere concurrenten van de Noord-Duitse Hanzesteden en de Duitse kooplieden in Brugge, hoewel deze omslag van samenwerking naar concurrentie heel geleidelijk ging en de impact ervan door verschillende regionale groepen zeer verschillend gevoeld werd.

Voor de overgebleven Zuiderzeesteden was de impact van deze uitsluiting niet zo groot. De handel met 'buurman' Holland was voor hen van oudsher van groot belang en daarin veranderde niet zoveel. De Rijn, Waal en Maas verbonden niet alleen Holland met verschillende Gelderse steden zoals

⁵⁷ In 1368 gingen zes soldeniers uit Deventer mee op een Amsterdams schip *'te hulpe den Oesterschen steden up den coninghe van Denemarken'*, J.I. Doorninck, *De cameraarsrekeningen van Deventer*, deel III-2 (1367-1372) (Deventer 1889) 156. Ook met Dordrecht en dichterbij gelegen plaatsen als Zutphen, Elburg en wellicht ook Harderwijk ondernam Deventer in de jaren 1368-1369 actie, vgl. onder meer *Cameraarsrekeningen*, III-2, 96-96, 150, 171, 203, 229, 240 en 242-243.

⁵⁸ HR I, 4, nr. 192 § 6.

Nijmegen, Arnhem, Roermond en Tiel, maar vormden tevens de verbinding tussen Holland enerzijds en Zuidelijk Westfalen en het Rijnland met de handelsmetropool Keulen als belangrijkste bestemming anderzijds. Op dit traject waren stroomafwaarts rijnwijn, hout, natuursteen en kalk de belangrijkste producten, terwijl boter, kaas, haring en andere vis, zout en laken stroomopwaarts gingen. Uit de Gelderse tolrekeningen uit de jaren 1394 en 1395 blijkt dat zowel Hollanders, Geldernaren als ‘Duitsers’ actief waren in deze rivierenhandel.⁵⁹

Het goederenvervoer tussen Oversticht en Holland vond voornamelijk plaats over de Zuiderzee en de IJssel. Dat zowel Hollanders als Overstichtenaren er veel aan gelegen was om deze waterwegen goed bevaarbaar te houden, kunnen we afleiden uit het feit dat al sinds de veertiende eeuw Kampen en Amsterdam samen verantwoordelijk waren voor de afbakening en betoning van de veilige vaarroutes op de Zuiderzee.⁶⁰ Een ander voorbeeld vinden we in de Wendisch-Hollandse kaperoorlog van 1438-1441. De IJsselsteden stelden vóór en tijdens dit conflict alles in het werk om zelf niet het slachtoffer te worden van de kaapvaart, maar ondanks hun bemiddelingspogingen werden ook Overstichtenaren in deze jaren op zee aangevallen. Het belang van goede wederzijdse handelscontacten werd echter zo hoog geacht, dat nog tijdens de oorlog een pondtol werd ingesteld, die Hollanders moesten betalen als ze de IJssel opvoeren. De inkomsten hieruit dienden als schadevergoeding voor de getroffen Overstichtenaren. De afrekening van deze pondtol is bewaard gebleven en zij toont aan dat schippers en kooplieden uit vele Hollandse en Westfriese stadjes en dorpen de IJssel opkwamen, hoogstwaarschijnlijk om op de jaarmarkten in Deventer hun handelswaar, die veelal bestond uit boter, kaas, laken en vis, te slijten.⁶¹

⁵⁹ Alberts, Wybe Jappe, ‘Overijssel und die benachbarten Territorien in ihrer wirtschaftlichen Verflechtungen im 14. und 15. Jahrhundert’, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 24 (1959) 40-57, aldaar 46-50; J.C. Westermann, *De rekening van landsheerlijke riviertollen in Gelderland 1394/1395* (Arnhem 1939).

⁶⁰ Heeres, W.G., ‘De heffing van het paalgeld door Kampen en Amsterdam’, *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 46 (1983) 128-141.

⁶¹ Smit, ‘Het Kamper pondtolregister van 1439-1441’, *Economisch-Historisch Jaarboek* 5 (1920) 209-296. In de afrekening worden onder meer kooplieden en schippers uit Amsterdam, Hoorn, Enkhuizen, Leiden, Haarlem, Alkmaar en een veelheid aan kleinere plaatsen aan de Zuiderzee genoemd. Ook is er enkele keren sprake van burgers van Deventer en Kampen die goederen voor een Hollandse collega meevoeren.

De vier (vanaf 1386 vijf) jaarmarkten die in Deventer werden gehouden, maakte deze stad tot een van de belangrijkste centra van goederenuitwisseling in de Noordelijke Nederlanden in de vijftiende eeuw.⁶² In Deventer deden kooplieden uit Holland, Oversticht, Gelre, Westfalen, het Rijnland en soms van nog verder weg zaken.⁶³

Hoe groot het Hollandse aandeel aan deze jaarmarkthandel ook nog in de tweede helft van de vijftiende eeuw was, wordt aanschouwelijk gemaakt in grafiek 1, die een overzicht geeft van de inkomsten van de Katentol, die door de stad Deventer werd geheven op het goederenvervoer over de IJssel (zie grafiek 1: Katentol).

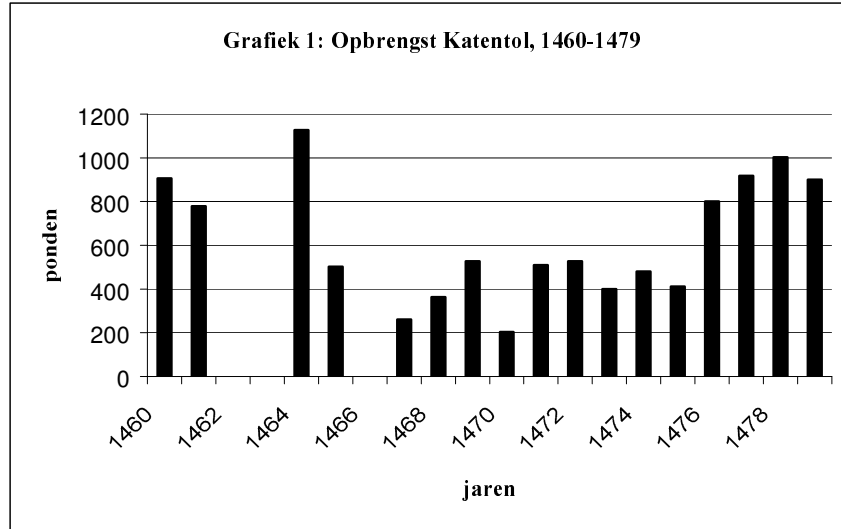
In de jaren vijftig en zestig van de vijftiende eeuw ontspande zich een conflict tussen een aantal Hollandse steden aan de ene kant en Deventer aan de andere kant. De inzet van dit conflict was de inhoud van de botervaten op de jaarmarkt in Deventer en over de wens van de Hollandse steden om, net als Amsterdam, in Deventer tolvrijheid te verkrijgen voor de boterhandel.⁶⁴ De strijd liep zo hoog op dat de Hollandse landsheer Filips de Goede in 1463 en in 1464 tot twee keer toe een handelsverbod op Deventer afkondigde en pogingen in het werk stelde om een deel van de jaarmarkthandel in Zwolle en Harderwijk af te wikkelen.⁶⁵

⁶² Z.W. Sneller, *Deventer, Stadt der Jahrmärkte* (Weimar 1936) 36-37.

⁶³ De befaamde boekhouding van een Hoorns koopman uit ca. 1460 laat zien dat hij de Deventer jaarmarkten bezocht en daar contact had met kooplieden uit Friesland, Gelre, Oversticht, Coesfeld en Münster (Westfalen) en zelfs verder weg gelegen plaatsen als Bremen, Neuss en Xanten; E.C.G. Brünner, 'Een Hoornsch koopmansboek uit de tweede helft der vijftiende eeuw', *Economisch-Historisch Jaarboek* 10 (1924) 3-79, aldaar m.n. 11-12. Ook uit het destijds nog kleine Rotterdam kwamen handelaren naar Deventer, zoals voor het jaar 1430 blijkt uit W.S. Unger en W. Bezemer (ed.), *De oudste stadsrekeningen van Rotterdam*, Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam III (Rotterdam 1899) 115.

⁶⁴ A.J. Wientjen, 'Tolheffing in Deventer', in: *Overijsselse Historische Bijdragen* 110 (1995) 15-30, aldaar m.n. 25-28 en Sneller, *Deventer*, 75-93.

⁶⁵ Voor de geboden van Filips: Algemeen Rijksarchief (ARA), Archief Hof van Holland (HvH), inv.nr. 466 fo. 158-159 (juli 1463) en 159-160v. (september 1464). Zie HUB 9, nr. 4: Keulse handelaren doen zaken met Hollandse kooplieden op de markt in Harderwijk die door de Hollanders speciaal daarvoor was aangewezen, tot ongenoegen van Deventer. Vgl. aldaar noot 1.

Bron: Stadsarchief Deventer, Middeleeuws Archief inv.nr. 150, De Cameraar, inv.nr. 23-26. De bedragen zijn afgerond op hele ponden. De tolkomsten staan telkens op de eerste folio van de tweede rekening van het betreffende jaar, indien overgeleverd. De rekeningen van 1463 en 1466 ontbreken, het bedrag voor 1462 is zeer slecht leesbaar.

Dit verbod werd door diverse Hollandse handelaren ontdoken, wat op zichzelf al een indicatie is voor het belang dat ze aan de jaarmarkten hechtten⁶⁶, maar desondanks waren de gevolgen voor het goederenvervoer op de IJssel aanmerkelijk. De inkomsten uit de Katentol, die de stad Deventer in erfpacht hield van de abdij van Elten en aan de IJssel bij Zwolle inde, zakten van ruim 1127 pond in 1464 tot 260 pond in 1468 en 204 pond in 1470.⁶⁷ Pas halverwege

⁶⁶ Uit de jaren 1463-1465 zijn voor het Hof van Holland een aantal processen gevoerd tegen overtreders van deze geboden: ARA, (1.) HvH 467 fo.129v-130v; HvH 24 fo.203v, 216v-217, 224v-225 en 238-238v.; (2.) HvH 20 fo.160; (3.) HvH 1a fo.110-110v; 113-114, 114, 114-114v; (4.) HvH 21 fo.121v, 212-212v, 224, 224v-225, 228; HvH 22 fo. 45v en 52; (5.) HvH 24 fo.131v, 163-164, 164v, 274 en 274v ; en (6.) HvH 24 fo.131v-132, 132-132v en 164v. Ook uit het einde van de jaren vijftig kennen we een dergelijke zaak, al had Filips toen nog geen algeheel handelsverbod afgekondigd, HvH 19 fo. 98v-99, 114 en HvH 20 fo.176. Mijn hartelijke dank gaat uit naar Marie-Charlotte Le Bailly, die mij op deze processen wees.

⁶⁷ Het is niet geheel duidelijk om welke rekenmunt het hier gaat: in eerder jaren gebruikte men de Brabantse lichtpond-penning, maar het is niet uit te sluiten dat men in de tweede helft van de vijftiende eeuw het pond Vlaams hanteerde. Vgl. G.M. de Meyer,

de jaren zeventig, toen het conflict eindelijk in zijn geheel uit de weg was geruimd, herstelde de handel zich en werd weer het niveau van vóór de handelsboycot gehaald. De Hollandse steden mochten dan niet meer tot de hanzische Zuiderzeesteden worden gerekend, ze bleven voor de directe Gelderse en Overstichtse burens als vanouds zeer belangrijke handelspartners. Zoals zo vaak kregen regionale belangen voorrang boven een algemene Hanzepolitiek.

Lokale belangen

Zoals het overleg op het niveau van de gehele Hanze in hoge mate werd bepaald door verschillende regionale stedengroepen, zo gebruikten de afzonderlijke steden regionaal overleg om hun lokale belangen te verdedigen. Omdat zowel economische als politieke omstandigheden een rol speelden in de lokale belangenafwegingen, varieerde de uitkomst daarvan aanzienlijk binnen een regio. Sommige steden wilden vooral hun nijverheidsproductie beschermen, terwijl voor andere steden de lange-afstandshandel naar bepaalde bestemmingen voorop stond. Weer andere steden ontleenden hun positie vooral aan hun functie als residentie van een landsheer en laatstgenoemde had vaak heel andere doelstellingen dan de commerciële steden. Een voorbeeld van een dergelijk functioneel onderscheid zagen we al bij de Saksische steden Goslar, Magdeburg en Braunschweig.

Ook de Overstichtse Zuiderzeesteden kenden tot op zekere hoogte een dergelijke 'verdeling'. Hoewel we zagen dat ook kleinere plaatsen als Harderwijk en Zutphen actief waren in de handel over lange afstand bleef Kampen tot diep in de vijftiende eeuw in dit opzicht verreweg de belangrijkste stad, met name in het Oostzeegebied en Frankrijk. Deventer vervulde met zijn jaarmarkten een belangrijke functie als omslagplaats in de handel tussen Holland en Kampen enerzijds en het Duitse binnenland anderzijds en richtte zich daarnaast op de handel in stokvis uit Bergen. Daarnaast ontwikkelde Zwolle zich in de eerste helft van de vijftiende eeuw gaandeweg tot een belangrijke veemarkt. De Gelderse steden langs de Rijn en de Waal kenden een minder duidelijke

De stadsrekeningen van Deventer, 1394-1400 (Groningen 1968) 'Inleiding', XLII-LVI en de bijbehorende tabel.

taakverdeling, al dankte Arnhem een deel van zijn positie aan zijn functie als verblijfplaats voor de Gelderse hertogen.⁶⁸

Het moge duidelijk zijn dat deze uitsplitsing naar functies verre van definitief was: zoals kooplieden uit Deventer zich niet per se beperkten tot passieve jaarmarkthandel maar zelf ook verder gelegen gebieden opzochten, zo probeerden andere steden als Zutphen en Harderwijk bij herhaling de positie van de Deventer markten te doorbreken.⁶⁹ Ook de ligging binnen hetzelfde territorium, dat vanaf 1447 het criterium was voor de plaats van deze steden binnen de Hanze, was geen beletsel om hevige onderlinge strijd te voeren als lokale belangen werden aangetast. Plannen voor de bouw van een brug over de IJssel door Kampen in 1448 bijvoorbeeld, lokte bijzonder fel protest uit van Deventer, dat zijn toegangsweg tot de Zuiderzee ernstig geblokkeerd zag worden.⁷⁰

Besluit

Een groot deel van haar successen op economisch en politiek terrein had de Hanze te danken aan haar losse wijze van organisatie en lidmaatschap. Door haar juridisch weinig dwingende karakter kon ze een enorme hoeveelheid aan lokale, regionale en interregionale belangen in het Noord- en Oostzeegebied bundelen ten nutte van de rechtspositie van de Duitse koopman. Dit gebrek aan formele organisatie was echter tegelijkertijd ook een zwak punt. Tot diep in de vijftiende eeuw zagen diverse steden de Hanze puur als *Interessengemeinschaft* die alleen van pas kwam als gemeenschappelijke belangen overeenkwamen met lokaal of regionaal eigenbelang. De Zuiderzeesteden, en dan vooral Kampen, zijn daarvoor een goed voorbeeld. Zij leunden in het Oostzeegebied en Noorwegen sterk op het recht van de Duitse koopman, maar in hun handel op het westen traden ze zeer zelfstandig op. Vanaf het moment dat de Hollandse economische expansie gaandeweg de vijftiende eeuw echt doorzette, sloot de

⁶⁸ Gerard Nijsten, *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)* (Kampen 1992) 58-59. Hertog Arnold vestigde zijn kanselarij in Arnhem.

⁶⁹ In 1420 schonk hertog Reinold IV van Gelre Zutphen het recht op twee nieuwe jaarmarkten, onder meer om te concurreren met die van Deventer; ook over de houtmarkt ontstonden conflicten tussen Zutphen en Deventer, Jappe Alberts, 'Verflechtungen', 48. Voor Harderwijk zie noot 63.

⁷⁰ Jappe Alberts, *Nederlandse Hanzesteden*, 66-67.

Hanze haar rijen en deden de Zuiderzeesteden moeite om hun Hanzelidmaatschap te bevestigen. Ook hierin was pragmatische behartiging van eigenbelang de drijfveer, want de steden handelden niet uit vijandigheid tegenover de Hollandse burenen of uit vriendschap jegens Lübeck c.s., maar ze wilden simpelweg alle mogelijkheden openhouden om een plaats te houden binnen het handelsverkeer tussen de expanderende Hollandse markten en het Duitse achterland.